

Історична антропологія

УДК 929:930.1(477)

Н. І. Бойко

СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ЗИНОВІЯ-БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Анотація. Узагальнено історіографічні напрацювання сучасних дослідників життя і діяльності Зиновія-Богдана Хмельницького. У центрі уваги найбільш дискусійні аспекти проблеми: дата і місце народження, ім'я та соціальне походження гетьмана. Автор доходить висновку: окремі сторінки біографії Зиновія-Богдана все-таки мають перспективу додаткового вивчення, що не допустить спрощення недостатньо досліджених питань життєпису гетьмана Хмельницького.

Ключові слова: Зиновій-Богдан Хмельницький, біографія, герб «Абданк»

Постановка проблеми. Невідомий автор знаменитої «Історії Русів», через півтора століття з початку Хмельниччини, написав, що таких людей як Богдан Хмельницький Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень [1, 427]. Відтак, зрозуміло, чому життю та діяльності українського гетьмана присвячені численні наукові монографії, статті, документальні публікації, записки. Велична постать Зиновія-Богдана переказана у легендах, оспівана в історичних піснях, думках. Водночас слід зауважити, що більшість сучасних учених, які вивчають Хмельниччину, показують українського гетьмана, насамперед як державного, політичного, військового діяча, крізь призму національно-визвольних змагань середини XVII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При цьому, вкотре мусимо констатувати, що поза увагою дослідників залишився ряд «деталей», які складають повноцінний образ гетьмана, окремі ж сторінки його біографії є досі не з'ясованими. І це при тому, що життєпис Б. Хмельницького настільки ж бідний реальними, безсумнівними фактами, наскільки безмірно багатий домислами та легендами [2, 151]. До того ж аналіз доробку стосовно гетьмана засвідчує, що суто біографічні матеріали займають менше чверті загального тексту певної монографії чи публікації, тобто, не є центральними. Як правило, це передмова до висвітлення тієї чи іншої теми, пов'язаної з постаттю Б. Хмельницького. Наприклад, у статті «Богдан Хмельницький – видатний державний діяч» ключовою є проблема становлення Української козацької держави; в історичному есе «Богдан Хмельницький – видатний полководець» подається характеристика української армії. Якщо взяти до уваги, останні дослідження української історіографії, то актуальною залишається проблема державності та місце і роль Б. Хмельницького в її становленні.

Зазначене вказує на те, що є потреба, з максимальною повнотою і системністю, висвітлити комплекс питань, пов'язаних із життєвим шляхом Зиновія-Богдана Хмельницького. Безумовно стан джерельної бази не дозволяє однаково повно з'ясувати всі аспекти проблеми, яка має виразну наукову і суспільно-політичну значимість. Тому, передусім з позиції наукової доцільності, вкрай важливо проаналізувати наявні біографічні відомості в їхньому взаємозв'язку та хронологічній послідовності. Переконані, що саме у такий спосіб можна більш-менш точно реконструювати життєві віхи гетьмана.

Зрозуміло, для фахівця, щоби дати повну, критично перевірену біографію, важливо мати в арсеналі різні документальні матеріали, зокрема автобіографічні відомості. У цьому контексті зауважимо, що М. Грушевський свого часу обговорив різні дискусійні питання біографії Б. Хмельницького та легенди про нього у різних студіях, але опублікувати їх не вдалося, оскільки вони згоріли під час пожежі у Києві 1918 р. На

думку українського історика, до певної міри короткою автобіографією гетьмана може бути його кореспонденція до польського короля. Підтвердженням останнього може бути зокрема лист від 15 серпня 1649 р. з-під Зборова [2, 153].

Як підтверджує історіографічний аналіз сюжетів щодо Зиновія-Богдана, за джерельну основу дослідники життя гетьмана, його генеалогічного коріння беруть насамперед відомості сучасників (це, як правило, джерела не українського походження): венеціанця Альберто Віміні, шведського посла Самуеля Грондського, французького посла у Варшаві графа де Брежі, архідиякона-сирійця Павла Алеппського, літописців Григорія Граб'янки, Самовидця, Веспасіана Коховського. Водночас мусимо визнати, що праці останніх також рясніють скупими зауваженнями, окремими міркуваннями, ймовірними здогадками, у тому числі звідки родом Хмельницькі, дата та місце народження Зиновія-Богдана, яким ім'ям був охрещений майбутній гетьман, де і яку початкову освіту здобув тощо.

Відповіді на ці та інші дискусійні питання намагалися знайти у наукових дослідженнях М. Максимович, М. Костомаров, М. Грушевський, І. Крип'якевич, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, представники радянської історіографії, сучасні українські дослідники В. Борисенко, В. Брехуненко, В. Смолій, В. Степанков. За наявності суттєвих розходжень у їхніх поглядах на окремі віхи біографії Б. Хмельницького, шляхом певного узагальнення все-таки можна визначити деякі біографічні аспекти як найбільш ймовірні, одночасно залишаючи поле для дискусій.

Мета. На основі цих досліджень спробуємо вибудувати біографічну канву, зокрема початкового періоду життя Зиновія-Богдана.

Виклад основного матеріалу. Не підлягає сумніву те, що майбутній гетьман походив із шляхетської родини, адже мав герб («Абданк»). Однак слід мати на увазі, що йдеться не про польське шляхетство, яке він отримав особисто, а про спадкове, що дісталось йому від батька Михайла. З усіх гіпотез, найбільш ймовірною можна вважати ту, згідно якої, рід Хмельницьких походив з Галичини, а саме з Хмельника на Перемишлівщині.

Михайло Хмельницький, батько Богдана-Зиновія, змолоду не мав певного місця проживання. Наприкінці XVI ст., якщо вірити польським джерелам, він перебував на службі у коронного гетьмана С. Жолкевського, вірогідно, у замку м. Жовква (сучасна Львівська обл.). Незабаром перейшов на службу до власника м. Олеська Я. Даниловича, котрий приятелював із С. Жолкевським. Я. Данилович у межах 1592–1594 рр. став корсунсько-чигиринським старостою, взявши із собою і М. Хмельницького.

Згідно з письмовими звітами послів А. Віміні та С. Грондського, які спілкувалися із З.-Б. Хмельницьким, перший – 1650, а інший – 1656 рр., його батька було засуджено до так званої «баніції» чи «інфації» [3, 26]. Іншими словами, він оголошувався поза законом, а відтак, переслідувався. Як стверджує І. Крип'якевич, у будь-якому випадку, обидва згадані покарання передбачали втрату шляхетства [4, 19]. Отже, за правом Речі Посполитої, Зиновій-Богдан Хмельницький не міг мати статус шляхтича. Інша справа, що в реальному житті не завжди звертали увагу на такі тонкощі, а тому сина чигиринського підстарости могли надалі вважати шляхтичем. Тому в багатьох листах польського короля гетьман величався «уродзоним», тобто, шляхтичем. Б. Хмельницький як самодостатня особистість усвідомлював свою належність до дрібної шляхти, а тому ніколи не робив спроби видати себе за нащадка магната чи князя.

Якщо це відповідає дійсності, то для позбавленого шляхетства і засудженого на вигнання було не просто доброю нагодою, а навіть рятівним податися в українську далину. Такі міркування знаходимо у венеціанських джерелах. Так чи інакше, а від 1594 р. М. Хмельницький уже виконує від імені Я. Даниловича обов'язки підстарости у Чигирині. Від короля, на прохання старости, неподалік Чигирин, на правому березі Тясмину і його притоки Суботі батько Богдана отримав наділ землі, де й заснував хутір Суботів. Саме тут, за твердженням М. Максимовича, згодом розвинутим І. Крип'якевичем і підхопленим сучасними дослідниками, 27 грудня 1595 р. народився майбутній гетьман [10, 419]. Ймовірність такого припущення дослідники підтверджують тим, що це – день вшанування пам'яті св. Теодора Начертаного. Отже, за народною традицією, хлопчики, народжені 27 грудня одержували ім'я Богдан. З огляду на таке розв'язання проблеми,

впливає, що іншим ім'ям гетьмана, яке згадується в науковій літературі, є Зиновій. Важливо уточнити, що ряд дослідників (у тому числі й сучасних, окрім В. Замлинського) знехтували літописними припущеннями Григорія Граб'янки, нотатками Павла Алеппського та іншими хронологічними писаннями, що у Михайла Хмельницького народився син, якого нарекли Зиновій [5, 13]. Щодо місця його народження, то називаються й інші міста, зокрема Чигирин (В. Голубицький), Черкаси (П. Алеппський), Жовква (Н. Полонська-Василенко), Переяслав (М. Петровський), мабуть, через те, що з ними особливо тісно було пов'язане життя гетьмана [6, 3594].

Щодо шкільного учення, то на думку В. Замлинського, є певні підстави для припущення, що спочатку Зиновій навчався вдома (можливо у когось зі священників), а згодом – в одній із київських приходських шкіл. Упродовж 1605–1607 рр. юнак, очевидно, продовжив навчання найімовірніше у школі при якомусь київському монастирі, де опанував українську літературну мову, здобув відомості з історичного минулого руських земель [5, 51]. Можна погодитися з думкою, що його навчання в Київській братській школі (такі відомості знаходимо у сучасних дослідженнях) виглядає сумнівним, оскільки остання була відкрита 1617 р. На цей час, як зауважив М. Грушевський, Б. Хмельницький, мабуть, уже закінчив науку в єзуїтів [2, 153]. Тож, упродовж 1609–1615 рр. він навчався у Львівському єзуїтському колегіумі, де пройшов класи граматики, поезики і риторики, опанувавши польську і латинську мови. Повернувся Зиновій на батьківський хутір приблизно у 1617–1618 рр. і з цього часу поєднав свою долю з козацтвом.

Прочитання біографічних текстів, що стосуються початкового періоду життя Зиновія-Богдана, спонукає до розуміння того, що в історіографічному руслі простежується не зовсім втішна тенденція. Складається враження, що дослідники, не вдаючись до критичного аналізу навіть наявних джерел, їхнього співставлення, йдуть стежкою попередників. В історичній думці переважають і деякі висновки, що не мають перспектив додаткового вивчення. Тому, через слабкість методологічного пошуку, за сучасного, здавалося б, ґрунтовного наукового осмислення життєвого шляху Б. Хмельницького, найдетальнішого його узагальнення, все ж залишаються ще нез'ясованими важливі віхи життя гетьмана. У сучасних дослідженнях також не вдається уникнути припущень у деяких біографічних даних гетьмана. Сміливими і навіть новаторськими, за авторською концепцією, можна назвати дослідження у царині життєпису Хмельницьких, зокрема розвідки В. Пепи та Л. Дехтярьової.

Так, перший, шляхом застосування релігієзнавчого аналізу, спробував з'ясувати, яке ім'я при народженні дали майбутньому гетьманові, чому духовенство і козацька старшина саме за урочистих обставин називали гетьмана Зиновієм, а не Богданом? Якби свого часу, тобто, при народженні, священник нарек його Богданом, то чи не вживали б духовні особи за всіх обставин тільки це ім'я? Проте, В. Пепи наполягає не на тому висновку, до якого дійшли М. Максимович та І. Крип'якевич. Натомість переконує, що польський хроніст В. Коховський написав про день ангела Б. Хмельницького – 27 грудня. Якщо ж зважити, що іменини у православних і католиків – це особисте свято когонебудь, яке припадає на день, коли церква відзначає пам'ять однойменного святого, то тільки католики мали намір ототожнювати імена Теодора та Богдана, а православні були далекими від такого трактування. Через це у козацьких літописах 27 грудня не поєднується з днем ангела, іменинами Б. Хмельницького, а от поляку-католику такий варіант видався ймовірним. Однак з цього не впливає, що Богдан – саме те ім'я, яке було дане майбутньому гетьманові при народженні. У цьому випадку, вважає дослідник, значно більше є підстав довірятися написаному Г. Граб'янкою [7, 37].

Отже, слід критичніше підходити до тих свідчень, які стосуються з'ясування первородного імені гетьмана. Одним із важливих джерел є поминальник, складений 1667 р., і поданий до Михайлівського Золотоверхого монастиря. Фахівці сходяться на думці, що останній був складений Юрієм Хмельницьким. Для нас важливим є той факт, що в нього вписано «Род пана Богдана Хмельницького, гетьмана Войска Запорозького», де одне за одним записані імена тих, кого належить пом'янути, у наступному порядку: Михайла, Зиновія і т. д. На підтвердження, висловленої вище, версії може слугувати й назва

праці В. Антоновича «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Юрий Зиновьевич Хмельницкий. 1641–1685 гг.». Логічно напрошується висновок про те, що Зиновій – це саме те ім'я, яким при народженні нарекли майбутнього гетьмана.

До названих документальних матеріалів можна додати записи Павла Алеппського, в яких також жодного разу не згадується ім'я Богдан. Окрім того, у відділі рукописів Інституту історії НАН України зберігається твір невідомого автора XVIII ст. «Хронологія високопоставлених ясновельможних гетьманов прежде Хмельницького бивших», де чітко сказано: гетьман Зиновій, пізніше названий Федір чи Богдан Михайлович Хмельницький. До висновків, що мають науковий інтерес, наштотують і такі джерела, як народнопоетична творчість, історична та художня література. Аналіз останніх дозволяє помітити таку важливу річ: там, де йшлося про державні діяння Хмельницького, гетьмана величали Богданом, а за світських, життєвих обставин його називали Зиновієм. Ймовірність таких версій полягає, напевно, в тому, що він саме так був охрещений за православним обрядом.

Відтак, В. Пепа схильний вважати, що все-таки перше ім'я гетьмана Хмельницького – це Зиновій. Таке розв'язання проблеми дослідником логічно підштотувало його до визначення й іншої дати народження гетьмана, яку, на думку дослідника, доцільно розглядати крізь призму релігійного контексту. Останнє узгоджується з тим, що день Зиновія, за православним календарем, випадає один раз на рік. У XVI ст., наприкінці якого народився майбутній гетьман, – це 30 жовтня, а за новим стилем – 12 листопада. Отже, В. Пепа припускає, що саме цього дня, 12 листопада і народився Зиновій Хмельницький [7, 39]. Запропонована версія, на нашу думку, є дискусійною та потребує додаткового ґрунтовного аналізу.

Певний науковий інтерес щодо реконструкції біографії Б. Хмельницького викликають міркування Л. Дехтярьової. Остання зокрема спробувала уточнити причини вигнання Михайла Хмельницького за межі Польської корони та позбавлення його шляхетського звання. Достовірним видається той факт, що шлюб із козачкою (імені її не вдалося віднайти, але припускають, що звали її Анастасія й походила вона з роду Дорошенків) формально понизив його статус до соціального стану дружини. Посилаючись на відповідні джерела, Л. Дехтярьова зауважує, що «“пан-козак” (тобто, шляхтич, одружений із козачкою) Хмель гарно господарював, був красенем з обличчя. Коли виїздив із своєю челяддю з двору, жінки-шляхтинки аж очі зривали і дорікали своїм чоловікам, що не такі як “пан-козак Міхель”». Можливо, така побутова ситуація, – припускає дослідниця, – спровокувала те, що сусіди спалили його садибу та знищили господарство. Відомо, що під час наїзду розлючене «товариство» оголосило Михайла «банітом», тобто, звинуватило його у скоєні ганебного вчинку та погнало родину на «баніцію» [8, 15]. Загадкою залишається, що то був за такий ганебний вчинок, після якого долею Хмельницьких починає опікуватися польська аристократія в особі С. Жолкевського і його дружини Регіни. Остання, надавши притулок вигнанцям у Жовкві, 1594 р. призначила М. Хмельницького начальником охорони. Саме тут, на думку Л. Дехтярьової, народився його син, у хрещенні Зиновій [8, 15].

Однак чи є підстави вважати ці промовисті факти новим словом української історіографії в генеалогічному дослідженні родини Хмельницьких, у тому числі, щодо визначення року й місця народження гетьмана? На нашу думку, така версія видається дещо сумнівною. Передусім, через те, що не сказано, на які саме конкретно історичні джерела посилається авторка. Адже відомо, що ці свідчення по-іншому сфокусовані козацьким літописцем Г. Граб'янкою: «Коли Даниловичу староство Чигиринське від короля було дано, тоді Хмельницький пішов туди та був писцем. Утім, мало поживши, узяв жону і родив од неї сина Зиновія (його після Богданом наречено)» [9, 9].

Висновки. Таким чином, на основі викладеного можна констатувати, що у сучасній українській історіографії існує тенденція до фрагментарної реконструкції життєвого шляху Зиновія-Богдана Хмельницького. Адже праці, присвячені суто біографії гетьмана, складають незначну групу, більше того – це окремі статті, видання науково-популярного плану. З огляду на це, життєпис Б. Хмельницького продовжує рясніти «білими плямами»,

окремі сторінки біографії вивчено поверхово. Відтак, перед історичною наукою стоїть завдання не допустити спрощення недостатньо з'ясованих питань біографії гетьмана, а навпаки, більш ґрунтовно розкрити їхню сутність. Переконані, що використання комплексного методологічного підходу дасть можливість неупереджено розкрити основні аспекти проблеми. Адже на озброєнні сучасних дослідників є потужний пласт неопублікованих, опублікованих, друкованих і рукописних джерел. За наявності такого стану речей, від істориків насамперед вимагаються інтенсивна джерелознавча робота і широкий методологічний пошук, щоби легенди, домисли, припущення про Зиновія-Богдана Хмельницького наблизити до історичних реалій.

Список використаної літератури

1. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком к М. Погодину. Письмо 1–4 / М. Максимович // Українець. – Б. м., б. г. – С. 419–431.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.
3. Смолій В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Наук. думка, 1994. – 261 с.
4. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 421 с.
5. Замлинський В. Богдан Хмельницький / В. Замлинський. – М. : Мол. Гвардия, 1989. – 336 с.
6. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів : Молоде життя, 2000. – Т. 9. – С. 3593–3597.
7. Пепа В. День Зиновія Хмельницького / В. Пепа // Українська культура. – 1998. – № 8. – С. 36–39.
8. Дехтярьова Л. Під девізом герба «Абданк» / Л. Дехтярьова // Слово Просвіти. – 2008. – № 38. – С. 15.
9. Літопис Григорія Граб'янки. – К., 1954. – 376 с.

Одержано редакцією 10.04.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

Анотація. *Бойко Н.И. Страницы биографии Зиновия-Богдана Хмельницкого в современной интерпретации.* *Обобщено историографические достижения современных украинских исследователей жизни и деятельности Зиновия-Богдана Хмельницкого. В центре внимания наиболее дискуссионные аспекты проблемы: дата и место рождения, имя и социальное происхождение гетмана. Автор делает вывод: отдельные страницы биографии Зиновия-Богдана все-таки имеют перспективу дополнительного изучения, что не допустит упрощения недостаточно исследованных вопросов жизнеописания гетмана Хмельницкого.*

Ключевые слова: *Зиновий-Богдан Хмельницький, біографія, герб «Абданк»*

Summary. *Boiko N.I. Zynoviy-Bohdan Khmelnytsky Biography in the modern interpretation.* *In the article is generalized the achievements by modern Ukrainian researchers in studies the historiography of life and activity of Zynoviy-Bohdan Khmelnytsky. The article is pointed at the most controversial aspects in the theme: hetman's date and place of birth, name and social background. Modern Ukrainian researchers attempt to prove that at birth of the future hetman got the name Zynoviy. There are suggestions that the Khmelnytsky's birthday can be November 12th. In the article is considered historical subjects, confirming Polish nobility was inherited and not personally received. Author concludes that some researchers' considerations are controversial. However, certain life milestones still are perspective for further studies. This will not allow the simplification of issues in biography Hetman Khmelnytsky, which are not enough researched.*

Key words: *Zynoviy-Bohdan Khmelnytsky, biography, coat of arms «Abdank»*

УДК 94(477.51)“17/18”

Т. В. Онішко

ЙОСИП СУДІЄНКО ТА ПОЛТАВА

Анотація. *Ім'я Й. Судієнка тісно пов'язане з Полтавою, її історичними та архітектурними пам'ятками. У статті йдеться про пожертвування Йосипа Степановича з метою створення архітектурних та історичних пам'яток на полі Полтавської битви. Акцентовано на тому, що завдяки благодійнику Полтаву й нині прикрашають фундовані ним на початку ХІХ ст. унікальні історико-архітектурні комплекси.*

Ключові слова: *Йосип Судієнко, благодійник, поле Полтавської битви*

Постановка проблеми. Державна діяльність та духовне життя вітчизняних благодійників може слугувати прикладом високої християнської моралі. Відомим українським благодійником кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. був Йосип Степанович Судієнко. Саме йому належить вагомий внесок у створення та функціонування низки навчальних закладів, благородних пансіонів та зібрання творів мистецтва. На жаль, його ім'я практично невідоме широкому читацькому загалу. Особливе місце в благодійній